

Restitúció, provenienciakutatás és gyűjteménytörténeti előzmények az OR-ZSE Könyvtárában

Tanulmányomban áttekintést kívánok adni az Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem (OR-ZSE) Könyvtárában elmúlt években elkezdett provenienciakutatásról és az eddigi restitúciós eredményekről, továbbá a folyamatban lévő ilyen jellegű projektekről. Ennek bemutatása előtt a könyvtár jelenlegi és múltbeli adottságait, történelmi előzményeit is fontosnak tartom ismertetni, hiszen enélkül az említett szakmai feladatok és eredmények jelentőségét nehezebb lenne megérteni. A címválasztás azt a retrospektív folyamatot kívánja tükrözni, amely 2023-ban kezdődött, miután az OR-ZSE Könyvtárából 1944-ben, a náci megszállás idején elrabolt több ezres könyvtárlomány 17 példányát a Heidelbergi Hochschule für Jüdische Studien visszaszolgáltatta intézményünknek, könyvtárunknak.¹ Az esemény hatására a gyűjtemény provenienciakutatása, továbbá gyűjteménytörténeti feltárása új lendületet kapott és ennek eredményeképpen további, nácizmus idején elrabolt muzeális könyvtári példány és gyűjteményrész felfedezésére és visszaszolgáltatására, restitúciójára került sor.

A gyűjteményről dióhéjban

Az OR-ZSE Könyvtára a kontinentális Európa legrégebben, alapítása óta folyamatosan működő zsidó teológiai, felsőoktatási szakkönyvtára és egyetlen zsidó egyetemi könyvtára az intézmény 2000-ben történt egyetemmé válása óta. Ezen felül mint a hazai neológ zsidó közösségek könyvtára, Magyarország legnagyobb és Európa egyik legjelentősebb zsidó könyvgyűjteménye. E tény részben azzal magyarázható, hogy a korábbi hasonló európai zsidó teológiai intézmények és könyvtáraik nem éltek túl a holo-

kauszt pusztításait. Az Országos Rabbiképző Intézetet 1877-ben nyitották meg a neológ zsidó mozgalom intézményeként. A pesti Rabbiképző alapítása óta a holokauszt borzalmi és a kommunista korszak nehézségei ellenére is ugyanazon a helyen működik. Kaufmann Dávid – az intézmény egyik alapító-professzora és első főkönyvtárosa 1877 és 1899 között szervezi meg a könyvtár alapgyűjteményét rendkívül értékes könyvhagyatékok megvásárlásával, illetve adományként történő gyarapításával.² A könyvtár gyűjteményét legsúlyosabban a vészkorszak, azon belül Magyarország német megszállásának cselekményei károsították meg, így az alapgyűjteménnyel, illetve a háborús veszteségekkel a következő fejezetben részletesen foglalkozunk. A második világháború után – 1945 és 1950 között – az árván maradt hazai zsidó intézményi – és magánkönyvtárak tucatjait gyűjtötték be a Rabbiképzőbe, Löwinger Sámuel és Scheiber Sándor akkori igazgatók irányításával, ezáltal az 1944-ben kifosztott könyvtár gyűjteménye többszörösére duzzadt. A kommunizmus forráshiányos időszaka alatti állományrendezés, katalogizálás és megfelelő raktározás csak szerény mértékben valósulhatott meg. Miután 2000-ben az intézményt államilag elismert zsidó egyetemként szervezték át, így az OR-ZSE egyetemi könyvtára számos korábban el nem végzett feladatot megörökölve nézett szembe a felsőoktatási és egyházi könyvtárak új kihívásaival, például az elektronikus katalógus bevezetésével. A Könyvtár küldetésének megfelelően, a történelmi nehézségek ellenére, alapítása óta gyűjti, megőrzi, feldolgozza és hozzáférhetővé teszi a releváns könyvtári dokumentumokat az intézmény oktatói és hallgatói, a magyar zsidó közösségek, továbbá a világ kutatói számára. A mára megközelítően 180 ezer könyvtári egységet,

¹ A heidelbergi restitúcióról lásd: TAMÁSI Balázs, *Az OR-ZSE Könyvtárából 1944-ben elrabolt héber könyvritkaságok visszaszolgáltatása Heidelbergből*, in EKE Hírlevél 20 (2023): 1–2., 4–6.

² Részletesen a témáról szóló először megjelent tanulmány KLEIN Miksa, *A Ferenc József országos rabbiképző-intézet könyvtára*, in Magyar Zsidó Szemle 34 (1917), 186–196.

dokumentumot számláló gyűjtemény jelentős muzeális állománnyal rendelkezik, emellett az egyetem oktatói-kutatói tevékenységéhez szükséges kurrens nyomtatott és online szakirodalmat, forrásokat gyűjti és szolgáltatja. A muzeális állomány magába foglal egy nemzetközileg is jelentős héber kéziratgyűjteményt (több száz 14. és 19. század között keletkezett példányt), továbbá egy ősnymtatvány-, antikva- és régikönyv-gyűjteményt, valamint az intézmény működésével és tanárainak tudományos tevékenységével kapcsolatos kéziratokból álló állományt. Emellett, ritaritásuk miatt, a 19-20. századi könyvek, folyóiratok és kisnyomtatványok egy része is a muzeális kategóriába sorolható.

Az elmúlt 12 év erőfeszítéseinek, katalogizálási munkáinak köszönhetően a könyvtárban őrzött közel 130 ezres könyvállomány és 20 ezer egységet számláló magyarországi zsidó folyóiratgyűjtemény adatai váltak elérhetővé az online katalógusban. Ehhez katalogizáló munkatársak felvétele és szabványok kidolgozása kellett. A régi könyvek, szakdolgozatok, kisnyomtatványok feldolgozása máig folyamatos. A héber kéziratgyűjtemény teljes restaurálása és digitalizálása 2021-2022-ben történt meg, amelyek digitális képei az Izraeli Nemzeti Könyvtár nyílt hozzáférésű online adatbázisában (Ktiv) váltak elérhetővé. Az állományvédelem és a drasztikus állagromlás megállítása, továbbá az említett projektek nem valósulhattak volna meg az elmúlt évtizedben kialakított önálló restauráló és digitalizáló műhely, továbbá a felvett restaurátor és digitalizáló kollégák nélkül. E projektek finansziális hátterét nyertes külföldi és belföldi pályázatok, továbbá a fenntartó és az egyetem folyamatos támogatása biztosította. E két feltétel együttállása kellett egy jelenleg megvalósuló projekthez, amelynek során a magyar zsidó tudományosság 1800 után megjelent és közel 50 ezer kötetet számláló gyűjteményét rendezzük egy újonnan kialakított tömörraktárba, új jelzetrendszer bevezetésével és állománytisztítással. Az OR-ZSE Könyvtárát a Magyarországi Zsidó Hitközségek Szövetsége és az OR-ZSE főként az egyházi közgyűjteményi támogatásból és pályázati forrásokból finanszírozza a rendszerváltást követő törvényi változásoknak köszönhetően. Nyilvános egyházi felsőoktatási szakkönyvtárként feladata a muzeális állományának megóvása, kutathatóvá tétele és kurrens szakirodalom gyűjtése és szolgáltatása. Ezen belül is prioritás a magyarországi zsidó könyvtári örökség – a magyar zsidó kulturális örökség fontos részének – a megőrzése és kutathatóvá tétele. Ezen örökség megőrzésének újabbán részét képezi az a munka,

amely a főleg nácizmus alatt és kisebb részben kommunizmus idején a gyűjteményből törvénytelen módon kikerült muzeális könyvek és állományrészek felkutatásával és visszaszerzésével foglalkozik. Az ilyen jellegű kutatásokat segítette az elmúlt években a gyűjtemény katalogizálása, a kéziratállomány digitalizálásához kapcsolódó revízió, továbbá a gyűjteményben található korábbi katalógusok, nyilvántartások feltárása. A hiányok teljes feltérképezésére az 1944 előtti állomány tételes katalógusának elkészítésével nyílna lehetőség, ugyanis annak jelenleg csak különböző korú és mélységű töredékes katalógusai, listái maradtak fenn. A nagy volumenű projekt megvalósításáig részgyűjteményeink (pl. kéziratállomány) rekonstruálására, folyamatos aukciófigyelésre és külföldi közgyűjteményekben végzett provenienciakutásokra nyílik lehetőség.

A német megszállás és a második világháború súlyos következményei

A könyvtár a legnagyobb veszteségeket nagyrészt a német megszállás idején, 1944-ben, illetve feltehetően kisebb mértékben Budapest ostroma alatt, 1945-ben szenvedte el. Miután a németek március 19-én megszállták Magyarországot és Budapestet, az SS március 20-án lefoglalta a Rabbiképző épületét. Adolf Eichmann személyesen látogatott el az intézménybe, és elrendelte, hogy a könyvtárban található több ezer könyvet gyűjtsék össze és készítsék elő elszállításra. A könyvek összegyűjtésének és szállításának pontos dátuma nem ismert, ahogyan az eredetileg tervezett rendeltetési helyük sem. Feltehetően Frankfurt am Mainba vagy Berlinbe akarták szállítani a köteteket, de a háború vége miatt a könyvek Prágában maradtak, ugyanakkor az sem zárható ki, hogy Eichmann szándékosan küldte a könyveket Prágába. Scheiber Sándor professzor, aki 1944-45-ben szemtanúja volt a pusztításnak, és felmérte a károkat, az 1946-os intézményi évkönyvben azt írta, hogy a holokauszt és a háború pusztítását követően 20 000 kötet maradt fenn a könyvtárban.³ Scheiber kijelentése alapján, valamint az Országos Rabbiképző Intézet Értesítőjének 1942-es kiadásában szereplő könyvtári statisztikákat (41 551 kötet) figyelembe véve,⁴ a könyvtár vesztesége közel 22 000 kötetre becsülhető. Jelenleg ezt a becsült adatot – a korabeli revízió hiányában nehéz lenne ellenőrizni, de azért sem lehetséges, mivel

³ SCHEIBER Sándor, *Könyvtár*, in *Az Országos Rabbiképző Intézet Évkönyve* 67–69 (1946): 73–77.

⁴ *A Budapesti Ferenc József Országos Rabbiképző-Intézet Értesítője* 66 (1943), 43.

Eichmann rabbiképzős „zsákmányának” listája nem maradt fenn, további nehézséget jelent, hogy nem tudjuk meghatározni a háború végén a bombázások és belővések által a könyvtárban okozott károkat sem. Az 1944-45-ben keletkezett hatalmas károk felmérése kizárólag az 1944. március 19. előtti állomány katalógusának rekonstruálásával nyílna lehetőség. Emiatt eddig csak azoknak a köteteknek a számát ismerjük, amelyek 1944 után Prágában vagy máshol előkerültek, és amelynek jelenlegi becsléseink szerint teljes summája 4700 kötet. Ez az adat főként a prágai Zsidó Múzeumban 1945 után különböző időpontokban előkerült könyveink példányszámából, valamint a közelmúltban máshol (Heidelbergben, New Yorkban, a Prágai Nemzeti Könyvtárban stb.) felfedezett kötetek darabszámából számolható ki. Eichmann minden bizonnyal ennél sokkal több könyvet zsákmányolt el könyvtárunkból.

1970-ben Scheiber professzor leírta, hogy az Otto Muneles vezette prágai Zsidó Múzeum könyvtárának átvizsgálása során megtalálták könyveinket, és közel 100-at visszajuttattak.⁵ A több ezer könyv visszaszolgáltatása 1989-ig elhalasztódott, mivel Magyarország részt vett a prágai tavaszban, és a diplomáciai kapcsolatok megromlottak. Remete László, a Rabbiképző könyvtárigazgatója – aki Volenszky Paulával együtt szervezte meg a könyvek visszajuttatását – tanulmánya szerint 1988–91 között mintegy 3000 könyvet juttattak vissza Magyarországra a prágai Zsidó Múzeumból.⁶ Kollégám, Volenszky Paula, aki a könyvek prágai hazaszállítását felügyelte, jelenleg nyugdíjas önkéntesként dolgozik a Magyar Zsidó Levéltárban. Hálás vagyok a velem megosztott emlékeiért és a Zsidó Levéltárban végzett kutatásom során nyújtott segítségéért. Volenszky Paula legújabb publikációja szerint az 1980-as évek végén 2643 kötetet repatriáltak azok közül, amelyeket Eichmann kommandója 1944-ben elvitt.⁷ Sajnos csak a Rabbiképzőbe visszakerült könyvek listája áll rendelkezésre, a kifosztott könyvek listája viszont nem. A Magyar Zsidó Levéltár gyűjteményében található listát tanulmányozva felfedeztem, hogy a könyvek számozása hibás (a 1622. könyvet a 1923. követi), ami azt jelenti, hogy a könyvek száma 300-zal kevesebb. Miután 1989 szeptemberében

a kötetek visszakerültek Prágából, Remete László könyvtárigazgató egy 1991-es cikkében rámutatott, hogy a könyveket igen sokféle témakörből válogatták össze, de valószínűleg véletlenszerűen. Feltételezhető, hogy Hahn István mint fiatal rabbi-tanár és más hozzáértő személyek is részt vettek a könyvek kiválasztásában, így a szállítmány kezdetben duplikátumokból állt.⁸ Remete 1991-es cikkében azt is megjegyzi, hogy 6 könyv a 16. századból és 70 kötet a 17. és 18. századból került vissza. A prágai szállítmányban további 16 kézirat is szerepelt, míg a többi ritkaságot (kéziratokat és ősnymtatványokat) a náci megszállás idején többnyire a budapesti Kőbánya sörpincéiben tárolták.⁹ Több alkalommal is felfedeztem a gyűjtemény forgatása során a „Praha” feliratot gyűjtemény kötetekben, amely nyilvánvalóan az 1980-as évek végén visszajuttatott példányokat jelzi. Ezek katalógus szintű feltárása a jelenlegi raktárrendezéskor elkezdődött, és a rekordok felülírásakor a kollégák ezt az adatot is feltüntetik a kötetek provenienciájánál. 1945 elején, Budapest ostromakor, amikor az intézmény a nyilas katonák kezében volt, a Rabbiszeminárium épülete és könyvtára súlyosan megrongálódott egy bombatalálat következtében. A harcok során a könyvtárat is magában foglaló második emelet az első emeletre zuhant, és a gyűjtemény egy része megsemmisült Scheiber értesülései szerint.¹⁰ Ez háborús kár megnéhezíti az Eichmann-zsákmány okozta veszteségek megbecslését.

Scheiber és Löwinger súlyos erőfeszítéseinek köszönhetően a könyvtár 1945 júliusában újra megnyitotta kapuit. Ugyanakkor a könyvtár gyűjteménye a holokauszt után jelentősen megváltozott, mivel több mint 40 személyes hagyatékot, valamint rabbik és más, korábban Magyarországon létező zsidó közösségek könyvtárait kapta meg. 1946-ban és 1970-ben Scheiber professzor felsorolja a könyvtár által kapott új szerzeményeket.¹¹ Ezt követően, 1950-ben a Pesti Izraelita Hitközség (PIH) könyvtára a Rabbiképző könyvtárával egyesült, és a Magyar Izraeliták Országos Könyvtára néven működött tovább. A PIH könyvtára elsősorban Bacher Vilmos, Kohn Sámuel és Weisz Miksa rabbiképzős professzorok hagyatékáról volt híres. A PIH két középiskolájának könyvgyűjteményét is könyvtárunk-

⁵ SCHEIBER Sándor, *Zsidó könyvek sorsa Magyarországon a német megszállás idején*, in *Magyar Könyvszemle* 86 (1970), 233–235, 233.

⁶ REMETE László, *Egy visszahozott hadizsákmány*, in *Magyar Könyvszemle* 109 (1993), 419–429, 419–420.

⁷ VOLENSZKY Paula, *Nyolcvanas évek a Rabbiképző Könyvtárában*, a *Magyar Zsidó Levéltár* kutatási blogja, hozzáférés: 2026. június 7., URL: <https://www.milev.hu/kutatasblog/category/konyvtar>

⁸ REMETE, *Egy visszahozott*, 422.

⁹ REMETE, *Egy visszahozott*, 423.

¹⁰ SCHEIBER, *Könyvtár*, 73.

¹¹ SCHEIBER, *Könyvtár*, 74–77. és SCHEIBER, *Zsidó könyvek*, 233–235.

nak adományozták.¹² A második világháború vége és 1950 között a könyvtár állománya az 1944. március 19. előtti állományához képest több, mint kétszeresére nőtt, túllépve a 100 000 kötetet.¹³ Ez főleg mennyiségi változásokat eredményezett, és egy igen terjedelmes fölőspéldány-állományt. Habár a remittenda állomány számos példánya a korábbi tulajdonosi bejegyzések alapján muzeális státuszt élvez, mégis csak részben pótolta a német megszállás alatt elveszett értékes – régi és ritka – gyűjteményt. Ezeknek a holokauszt utáni hagyatékoknak a valódi gyűjteményi integrálása, nevezetesen rendezése és katalogizálása még 40 évet váratott magára a munkaerőhiány miatt, ahogy annak sikereiről és kihívásairól Remete László könyvtárigazgató beszámol,¹⁴ de gyakorlatilag a részleges feldolgozottság és az IKR-re való áttérés miatt 60-70 évig befejezetlen maradt. Tovább nehezítette a helyzetet később, hogy az 1950-ig bekerült háború utáni hagyatékok egyre inkább összekeveredtek az Eichmann által kifosztott alapgyűjteménnyel, főleg, amikor az 1998-99-es épületátalakításkor a könyvtárat a második emeletről a földszintre és első emeletre költöztették.

Provenienciakutatás és újabb restitúciók

A gyűjtemény 1999 után is fennálló raktározási problémái, a katalogizálás, szolgáltatás és állományvédelem olyan energiákat emésztett fel, hogy az 1988-89-es restitúciót követő két-három évtizedben nem merült fel annak a komoly igénye és lehetősége, hogy a könyvtár nácizmus alatt elveszett javainak kutatása folytatódjon. Az elmúlt 12 év erőfeszítései – a jelenlegi gyűjtemény katalogizálása, restaurálása és digitalizálása, valamint az ezekkel kapcsolatos állományrevízió – viszont ismét rávilágított arra a problémára, hogy hiányzik a Rabbiképző Könyvtárának az 1944-es kifosztása előtti időszakra vonatkozó teljes katalógusa. Az online katalógus az 1944-45-ben felé-

re csökkent alapgyűjtemény és az 1945–1950 között bekerült zsidó könyvtárak összekeveredett állományának a bibliográfiái és példányadatait tartalmazza, továbbá az 1950 és 2026 között bekerült kurrensebb szakirodalom katalógusrekordjait. A '44 előtti teljes katalógus szükségessége még égetőbbé vált, miután 2021-ben – egy magyar rabbi hagyatékának belföldi és külföldi elárverezése során – a gyűjteményünkben szarmazó értékes régi és ritka példányokat azonosítottunk be. A muzeális dokumentumok aukciós ház által digitális formában való visszaszolgáltatása és a beadótól érkező részleges kártérítés könyvtárvezetői szemmel nézve az eredeti példányok elvesztését csak csekély mértékben kompenzálta. Ezt követően, egyre több értékes könyvet fedeztünk fel különböző külföldi, főként izraeli aukciókon, leginkább a könyvtár 1877-től használt bélyegzőinek és raktári jelzeteinek beazonosításával, továbbá a korábbi tulajdonosok és hagyományozók (pl. Lelio Della Torre, Ehrlich Ede, Hochmuth Ábrahám, Brill Sámuel Löw és Bloch Mózes) tulajdonbélyegzői és possessorbejegyzései alapján. Egyre világosabbá vált a kurrens aukciókon történő felbukkanások, továbbá a korábbi aukciós katalógusokban végzett mélyfúrások alapján is, hogy az 1944 előtti gyűjteményből szarmazó régi és ritka könyvek, továbbá kéziratok – amelyeket főleg a nácizmus idején raboltak el, továbbá a kommunizmus éveiben és az azt követően loptak el – hosszú évtizedek óta keringenek a nemzetközi régikönyv-piacon. Az elmúlt 4-5 évben végzett provenienciakutatás, értékmentő aukciófigyelés révén (amelynek e sorok írója „elkövetőjévé” és „megszállottjává” vált) és Dr. Peresztegi Ágnes, intézményünk restitúciós ügyeiben eljáró ügyvédje – pro bono végzett jogászai munkájának – köszönhetően több régi és ritka könyvet sikerült visszaszerezni aukciós házaktól, fizikai vagy digitális formátumban. A digitális restitúció mindkét esete Izraelben történt. A nagy értékű régi könyvek közül első helyen említendő Ábrahám Farisszol 16. századi első kiadású művének unikális példánya, amely először írja le héberül Amerika őslakosságát, természetrajzát és állatvilágát.¹⁵ Az egyik oldalon (33b) az új kontinens

¹² LÖWINGER Sámuel, *Országos Zsidó Központi Könyvtár, Új Élet*, 1950. március 9., 1.; SCHEIBER, *Zsidó könyvek*, 233., lásd még: SCHEIBER Sándor, *A Magyar Izraeliták Országos Könyvtára*, in *Könyvtári Figyelő* 19 (1973), 170–175, 172.

¹³ REMETE László, *Az Országos Rabbiképző Intézet könyvtárának rekonstrukciójáról*, in *Évkönyv [Országos Rabbiképző Intézet]* (1985/1991): 389–401, 389.

¹⁴ REMETE László, *Az Országos Rabbiképző*, 400–401.; REMETE, *A Rabbiképző Intézet százhusz éves könyvtára*, in „A tanítás az élet kapuja”: Tanulmányok az Országos Rabbiképző Intézet fennállásának 120. évfordulója alkalmából, szerk. SCHWEITZER József, GÁBOR György, HAJNAL Piroska és SCHWEITZER Gábor, Universitas Kiadó – Országos Főrabbi Hivatal, 1999, 76.

¹⁵ Farisszol bejáratos volt Ercole d'Este ferrarai herceg és Lorenzo de Medici firenzei udvarába is. Az itt szerzett földrajzi ismeretek alapján megírta az első héber művet, amely Afrika, Ázsia és Európa mellett az Újvilág felfedezéséről számol be (*Igeret Orchot Olam* [„Levél a világ útvonalaírói”, Velence: Zuan di Gara, 1586, első kiadás.]. Ebben Amerika indián törzseiről, hegyeiről és erdeiről, valamint vadállatairól ír, az egyik oldalon pedig (33b) az új kontinens (Erec Chadasa) háromszög alakú ábráját találjuk. A digitális példány elérése Könyvtárunkban: <https://diglib.or-zse.hu/xmlui/handle/123456789/2344>

háromszög alakú rajza látható (1. sz. kép). A címlap tulajdonosi bejegyzése (Is Gër) alapján Ábrahám Graziané – a híres modenai rabbié és az első ismert itáliai zsidó könyvgyűjtő – volt a kötet, amelyben a tőle származó lapszéli megjegyzések sora található. A másik könyvritkaság Jichák Hájim Cantarini padovai orvos és rabbi *Páhád Jichák* [„Izsák félelme”] című műve (Amsterdam, 1685), amely a padovai zsidó közösség pogromtól való csodás megmenekülését örökíti meg (2. sz. kép).¹⁶ Az aukciós ügyek kapcsán arra a következtetésre jutottunk, hogy a külföldi jogrendszerek és a nemzeti örökségvédelmi szabályozások közötti eltérések megnehezítik az ilyen jellegű visszaszerzést és visszaszolgáltatást. Ennek egyfajta judaisztikai közgyűjteményi szabályozásaként született meg az Izraeli Nemzeti Könyvtár és Association of Jewish Libraries irányításával egy úgynevezett *White Paper on Judaica Provenance* elnevezésű dokumentum, amely a bizonytalan provenienciájú judaika könyvek és kéziratok kezelésével kapcsolatos best practice-t mutatja be konkrét példákkal.¹⁷

A restitúció ennél hálásabb és sok esetben sikeresebb területe a náciizmus idején elrabolt és később közgyűjteményekben felfedezett, sok esetben muzeális példányok restitúciója. A náci megszállás alatt ellopott kincseinkre 2022-ben a Heidelbergi Zsidó Tanulmányok Főiskolája (Hochschule für Jüdische Studien Heidelberg) hívta fel a figyelmünket. A könyvgyűjteményük provenienciakutatása során a főiskola könyvtárának munkatársai 17 db olyan kötetet találtak, amelyeket intézményünkben raboltak el 1944-ben Eichmann utasítására. A köteteket, melyek közül négy példány 16. századi héber antikva, 2023. április 26-án ünnepélyes keretek között szolgáltatták vissza intézményünkbe – ahogy arról korábban beszámoltunk.¹⁸

Ez az esemény e sorok írójára – aki személyesen vehette át a náciizmus idején elkobzott köteteket – döntő hatást gyakorolt. A korábbi ismert 1944-es gyűjteménytörténeti esemény ismét aktualitássá vált, és annak gondolata, hogy a náciizmus ideje alatt elkobzott javaink további felfedezésére esély lehet, a további kutatások irányát is meghatározta. Tanulni pedig a heidelbergi kollégáktól tudtam, leginkább Philipp Zschommlertől, aki a provenienciakutatást és a könyvek beazonosítását – könyvtárunk tulajdonbélyegzője és a korábbi tulajdonosok possessori jelölései alapján – elvégezte. A heidelbergi intézmény által visszajuttatott kötetek részletei és proveniencia jelölései (tulajdonbélyegzők, régi raktári jelzetek stb.) a Looted Cultural Assets adatbázisban elérhetők.¹⁹ A felfedezett kötetek származása különösen érdekes, mivel azok Emil Davidovič rabbi könyvhagyatékával kerültek Heidelbergbe.²⁰ A négy db 16. századi kötet közül kettő Maimonidész vallásjogi kódexének, a Misné Tórának 1574–75-ben Velencében megjelent kiadását tartalmazza, amelyhez Jóséf Káró, 16. századi kabbalista és vallásjogász kommentárja társul. Rossz állapotukra való tekintettel, a kötetek teljes restaurálásán estek át az NKA 2024-ben megvalósított pályázata segítségével.²¹ A provenienciakutatás szempontjából külön érdekesség Sámuel Zarza művének, a *Mekor Hájimnak* [„Élet forrása”] Sámuel ben Mose Kazim szerkesztésében 1559-ben Padovában megjelent kiadása. A címlapon Lelio Della Torre rabbi tulajdonbélyegzője található meg, amely a heidelbergi kolléga számára fontos adat volt, és később számomra is alapinformációvá vált a könyvek származás-kutatásában. Kaufmann Dávid 1877-ben vásárolta meg a Rabbiképző számára Lelio Della Torre, a Padovai Rabbiképző tanárának 1404 tételből álló könyvtárát, amely héber kéziratokban, ősnymtatványokban

¹⁶ 1684 nyarán, amikor a Habsburg császári csapatok összecsaptak a Budát elfoglaló törökökkel, a padovai keresztények körében az a pletyka terjedt el, hogy a zsidók a muszlim törökök győzelméért fohászkodnak bűntőlve – miközben ők azért bűntőltek és imádkoztak csupán, mert aznap épp áv hó 9-e (a Szentély pusztulásának gyásznapija) volt. A feldühödött csőcselék a gettó ostromára indult, romboltak és gyújtogattak, de mielőtt nagyobb pusztítást okozhattak volna, a velencei dózse utasítására a hatóságok a zsidók védelmére keltek (lásd erről még: <https://or-zse.hu/cantarini-izsak-felelme/>).

A példány címlapján szereplő tulajdonbélyegző alapján a könyv Lelio Della Torre gyűjteményének részeként 1877-ben került a Rabbiképző Könyvtárába. A kötet értékét Izsák megkötözésének/feláldozásának metszet ábrázolása is emeli.

A digitális példány elérése könyvtárunkban: <https://digilib.or-zse.hu/xmlui/handle/123456789/2362>

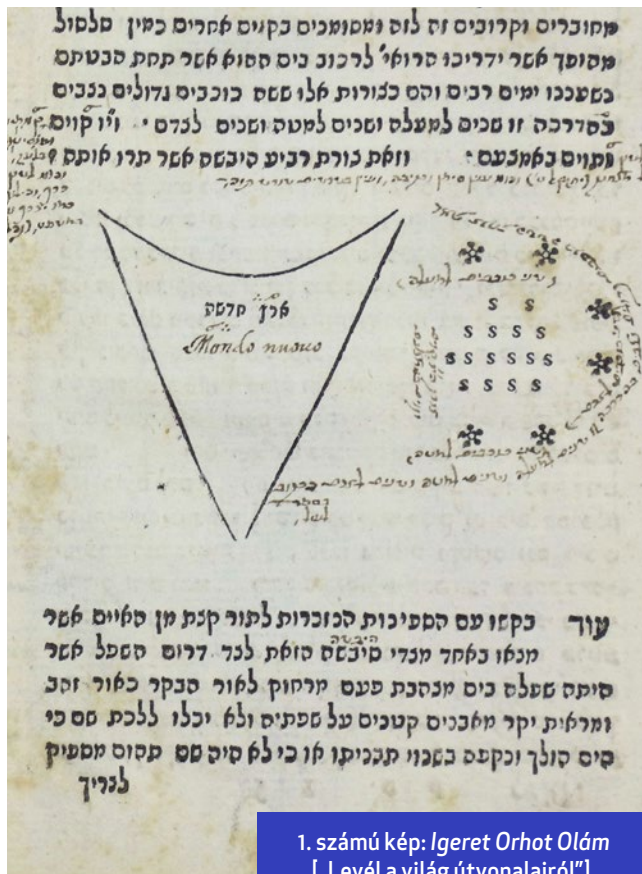
¹⁷ *White Paper on Judaica Provenance*, URL: <https://jewishlibraries.org/publications/white-paper-on-judaica-provenance/>, hozzáférés: 2026. június 7.

¹⁸ TAMÁSI, Az OR-ZSE Könyvtárából, 4–6.

¹⁹ https://db.lootedculturalassets.de/index.php/Detail/entities/11116?lang=en_US, hozzáférés: 2026. június 7.

²⁰ Az Emil Davidovič hagyatékának származáskutatásáról a Budapesti Rabbiképző Könyvtárával kapcsolatban lásd Balázs TAMÁSI – Philipp ZSCHOMMLER, *Die Plünderung der Bibliothek des Budapester Rabbinerseminars und Perspektiven einer Wiederherstellung*, in *Aktuelle Forschungen zum nationalsozialistischen Kulturgutraub im östlichen Europa*, DigiOst, Vol. 20., Hg. Daniela MATHUBER and Tillmann TEGELER, Frank & Timme, 2024, 19–43., 31–33; általánosabban lásd Philipp ZSCHOMMLER, *NS-Raubgut an der Hochschule für Jüdische Studien. Die Provenienzen im Nachlass des Rabbiners Emil Davidovic*, in *Bibliotheksdiens* 54 (2020)/10–11: 793–804.

²¹ A kötetek jelentőségéről és restaurálásáról lásd: *Maimonidész Misne Torájának 16. század végi velencei kiadása*, URL: <https://or-zse.hu/maimonidesz-misne-tora/>, hozzáférés: 2026. június 7.

1. számú kép: Igeret Orhot Olám
[„Levél a világ útvonalaírói”],
Velenec, Zuan di Gara, 1586, első
kiadás. Címlap és az új kontinens
háromszög alakú rajza (33b)

2. számú kép: Jichak Haim Contarini,
Pachad Jichak, Amszterdam, 1685

3. számú kép: a heidelbergi restitúció során visszakapott 16. századi héber antikvák címlapjain szereplő és további fontosabb gyűjteményi tulajdonbélyegzőik

és antikvákban gazdag állományával a Rabbiképző Könyvtárának első és egyben mindmáig legértékesebb alapgyűjteménye. A Sámuel Zarza-kötet kultúrtörténeti érdekességéről és 2025-ben NKA-pályázatban megvalósuló restaurálásáról külön is beszámoltunk könyvtárunk honlapján.²² A könyvritkaságainkkal kapcsolatos hosszabb-rövidebb ismertetéseket és e könyvek leírását is kollégám, Geiger Luca készítette el hatalmas lelkesedéssel, amiért ezúton is hálás vagyok neki.

A szálak egy része már 2023 elején közvetlenül Prágába vezetett, miután január 11-én Michael Nosek, a prágai Documentation Centre for Property Transfers of the Cultural Assets of WW II Victims [A második világháború áldozatainak kulturális javait érintő tulajdonátörházások dokumentációs központja] munkatársa, egy

rövid e-maillal küldött nekem. Arról tájékoztatott, hogy a Cseh Nemzeti Könyvtárban kutatásaik során 17 kötetet azonosítottak a Rabbiképző Eichmann-zsákmányából. Megdöbbentő egybeesés, hogy mind Heidelbergben, mind pedig a Cseh Nemzeti Könyvtárban 17 dokumentum bukkant fel. Megkezdődtek a tárgyalások a Cseh Kulturális Minisztériummal, és őszintén reméljük, hogy sikeres megállapodás születik, habár ez idáig még nem kaptunk további értesítést a restitúcióról. Ezen új információk nyomán, megpróbáltam korabeli, esetleg 1944-es dokumentumokat találni az Eichmann-zsákmányról a prágai Zsidó Múzeum online adatbázisában. De a levéltári dokumentumok helyett teljes meglepetésére a prágai Zsidó Múzeum adatbázisában 14 kötetnyi, Eichmann által elkobzott kéziratos fedeztem fel – miután „végső kétségbeesésemben” intézményünk cseh elnevezését – a Budapesti, Knihovna rabínského

²² Szakmai beszámoló az NKA 208111/00163 sz. pályázathoz. Az Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem Könyvtárában őrzött 16. századi könyvritkaság restaurálásáról, URL: <https://konyvtar.or-zse.hu/allomanyvedelem/nka-2025/>, Hozzáférés: 2026. június 7.

semináre”-t – írtam az adatbázis keresőjébe. A proveniencia adat nélkül valószínűleg nem találtam volna rá a Prágában őrzött állományra, még akkor is hasznosnak bizonyult ez a feldolgozottsági szint, ha érthetetlen módon kizárólag cseh nyelven szerepelt a katalógusban. Ezt követően Lenka Uličnával, a kéziratok kurátorával vettük fel a kapcsolatot, információinak köszönhetően további kéziratokat azonosítottam, így az 1944-ben könyvtárunkból elrabolt és jelenleg Prágai Zsidó Múzeum gyűjteményében található kéziratok száma 19-re emelkedett. A 16. és 19. század közöttre datálható kéziratok közül kiemelném a legkorábbi, amely egy kalligrafikus héber írással pergamenre írt 16. századi ünnepi imakönyv (máchor), amelynek egyes lapjain a kezdőszavakat díszítő geometrikus motívumok szerepelnek. A kéziratok beazonosításához könyvtárunk intézménytörténeti archívumában kutattam, és rátaláltam Löwinger Sámuelnek, aki előbb tehetséges rabbihallgató, majd rabbiképző tanár és végül 1942-től az intézmény igazgatója volt, a feltehetően 1930 körül készített és kézzel írt Rabbiképző kéziratait felsoroló listájára. A helyenként csak hevenyészett, egy-két szavas címleírást tartalmazó listán több kéziratot is sikerült beazonosítani. A kéziratgyűjteménnyel kapcsolatos ismereteimet illetően a prágai kéziratok és a saját archívumban őrzött lista felfedezése is komoly előrelépést jelentett. A kéziratállományt érintő és fentebb már említett 2021-2022-es restaurálási és digitalizálási projekt során elvégzett revíziót egy 1970-ben, egy 1990-1991-ben és 2003-ban készült kéziratlista, továbbá az Izraeli Nemzeti Könyvtárban található korábbi mikrofilmjeink alapján készített katalógus rekordok alapján tudtam elvégezni. Ezt a képet jelentősen árnyalta a prágai kéziratok felfedezése és a Löwinger-féle régi kéziratlista felbukkanása. Ezt követően a kéziratgyűjtemény 1944 előtti rekonstrukciójához fogtam, amelynek során a továbbiakban a Lelio Della Torre hagyatékáról 1872-ben posztumusz kiadott katalógust is alapul vettem.²³ A kéziratgyűjtemény alapítástól napjainkig terjedő történetére vonatkozó kutatási eredményeimet egy 2025-ben megjelent tanulmányban később publikáltam.²⁴ Prága eközben további meglepetéseket tartogatott. A Prágai Zsidó Múzeum kollégáival történt kapcsolatfelvételt követően szervezett online találkozón Michal Bušek, a prágai Zsidó Múzeum könyvtárának vezetője – teljes megdöbbenésünkre – arról tájékoztatott minket, hogy gyűjteményükben további közel 1850 kötet található, amely az Eichmann-zsákmány részeként szintén a könyvtárunkból került Prágába. A további

azonosítás megkönnyítése érdekében 2023 júniusában összeállítottuk és elküldtük a legfontosabb, 1944 előtti könyvhagyatékok tulajdonosi bélyegzőinek listáját, valamint könyvtárunk tulajdonosi bélyegzőinek több változatát és a második világháború előtti tipikus könyvtári raktári jeleket. Konkrétabb információt kaptam az Prágában lévő Eichmann-zsákmányról, amikor 2024. szeptember 17–18-án a prágai Documentation Center által szervezett konferencia résztvevőjeként meglátogattam a Prágai Zsidó Múzeumot, és megtekintettem a 1944-ben könyvtárunkból ellopott könyvgyűjtemény néhány különleges darabját (4. számú kép). A könyvtárigazgató és könyvtáros kollégája, Ivan Kohut ekkor már beavattak abba is, hogy a könyvek száma összesen 1854 db, és később egy levélben megadták a könyvek évszázadok szerinti osztályozását, valamint a 16. századi példányok bibliográfiai adatait. Az állomány 18 db 16. századi héber antikvából és közel 60 példány 17. századi héber nyomtatványból áll. A többi 18., 19. és 20. századi megjelenésű könyv. A múzeum vezetésének hivatalos szándéknyilatkozata is megszületett arról, hogy a gyűjteményt vissza fogják szolgáltatni. A restitúcióra reményeink szerint legkésőbb 2027-ben kerül sor az intézmény alapításának 150-ik évfordulója alkalmából.

4. számú kép: A szerző a Prágai Zsidó Múzeum Könyvtárában az Eichmann-zsákmány egyik újonnan felfedezett 16. századi kötetével

²³ *Catalogue de la bibliothèque hébraïco-judaïque de feu Monsieur le professeur Lelio Della Torre*, Padova, 1872.

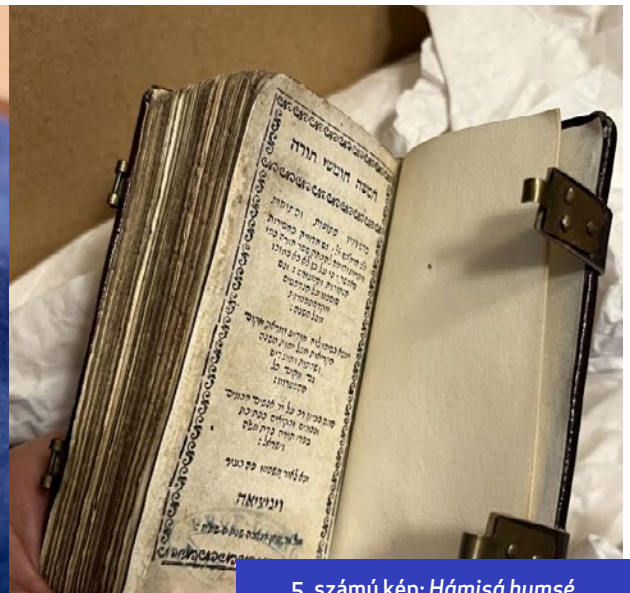
²⁴ TAMÁSI Balázs, *The History and Provenance of the Hebrew Manuscript Collection in the Budapest Rabbinical Seminary Library: Towards a Reconstruction of Its State in 1944*, in *Wissenschaft des Judentums in Hungarian Lands: Institutions, Protagonists, Topics, Context, and Current Challenges*, ed. Viktória BÁNYAI, Gábor BuzÁSI, Stefan SCHORCH, Tamás VÍSI, Berlin, De Gruyter, 2025, 301–330.

Egyik legfrissebb restitúciós sikerünk New York-ban történt. Miután 2024. október 4-én a New York-i Dél-kerületi Bíróság úgy döntött,²⁵ hogy egy 1588–89-ben Velencében nyomtatott miniatűr héber Szentírás-kiadás (*Hámisá humsé Tóra* [Mózes öt könyve], Velence, Giovanni di Gara, 1588; Haftarot, 1589. 32°, 162+60 fol.) – amely szintén az Eichmann-szállítmány részeként 1944-ben került ki a gyűjteményünkéből – 2025 szeptemberében vissza-kerülhetett könyvtárunkba (5. számú kép).

A könyvritkaságot egy amerikai aukciós ház honlapján sikerült felfedeznem még 2023 februárjában. E ritka könyv beazonosítását ismét a tulajdonosi bélyegző – feltehetően restaurátor által eltávolítani megkísérelt – maradványai és sziluettje könnyítette meg számomra, amely egyértelműen jelezte a könyv Della Torre-gyűjteményből való származását. A muzeális dokumentum könyvtári nyilvántartásokra, katalógusokra támaszkodó dokumentációját prompt módon kellett elkészíteni ahhoz, hogy a magyar hatóságok kérésünkre értesítsék és megfelelő módon tájékoztassák az amerikai hatóságokat. Az úgynevezett Della Torre-Humás visszaszerzését dr. Bagdány Judit, a Kulturális Javak Főosztály (Építésügyi és Köz-

lekedési Minisztérium) hatósági műtárgy referense segítette, intézményünk részéről a jogi képviselőttr. Peresztegi Ágnes végezte. A könyvritkaság New York-i Magyar Nagykövetségen történő ünnepélyes és hivatalos visszaszolgáltatására 2025. szeptember 10-én került sor.

Egy 2025 őszén a New York Times-ban könyvtárunkról megjelent és az egyetemmel is foglalkozó cikk a Rabbiképző Könyvtárának 1944-es kifosztásáról, az 1988-89-ben Prágából visszatért állományról és az OR-ZSE könyvtárának legújabb restitúciós eredményeiről számol be (Heidelberget, Prágát, New York-ot és Torontót említve), továbbá a könyvtár újonnan épült raktárában történő állományrendezési projektről is említést tesz.²⁶ Az Association of Jewish Librarians amerikai könyvtári szervezet online konferenciáján 2025. június 25-én külön konferencia panelt szerveztünk *The Exodus of Hungarian Jewish Books: The Looting of the Library of the Budapest Rabbinical Seminary in 1944 and Its Current Restitution* címmel, amely a Rabbiképző restitúciójáról szólt, bevonva a heidelbergi és prágai kollégákat. Az ennek keretében megtartott előadásomat követően, Nadav Sharon, aki a Torontói

5. számú kép: *Hámisá humsé Tóra* [Mózes öt könyve], Velence, Giovanni di Gara, 1588; Haftarot, 1589. 32°, 162+60 fol.²⁶

²⁵ A hírről a New York-i sajtó is beszámolt: Sophie CLARK, *Ancient Jewish Book Discovered in NY 80 Years After It Was Looted*, in *Newsweek*, 2024 október 9., URL: <https://www.newsweek.com/ancient-jewish-book-discovered-after-being-stolen-1965568>

²⁶ Catherine HICKLEY, *Rebuilding a Jewish History Library, book by book*, in *The New York Times*, 2025. szeptember 8., URL: <https://www.nytimes.com/2025/09/08/arts/jewish-theological-seminary-library-budapest-books-nazis.html>.

Egyetem Thomas Fisher Régi-Ritka Könyvgyűjteménynek judaika könyvtárosa, azzal keresett meg, hogy egy gyűjteményünkől 1944-ben elkobzott rendkívül ritka 18. századi héber költemény-kötetet szeretnének visszaszolgáltatni. A New York Times-ban is hivatkozott Torontó Egyetem részéről történő restitúcióra a tervek szerint rövidesen sor kerül. Philipp Zschommler, heidelbergi kolléga könyvtárunkhoz kapcsolódóan továbbfolytatott provenienciakutatásai sem maradtak eredmény nélkül: 2025. november 12-én három további, 19. századi könyvet szolgáltatott vissza a Hochschule für Jüdische Studien Heidelberg gyűjteményéből, amikor az OR-ZSE Könyvtárába látogatott.²⁷

Befejező gondolatok

Az elmúlt időszak legfrissebb provenienciakutatásai során a Rabbiképző Könyvtárából, azon belül gyakran a Della Torre-hagyatékából származó és főként 1944-ben kikerült értékes kéziratokat, továbbá régi könyveket sikerült beazonosítani külföldi közgyűjteményekben. Egy 16. századi Prágában megjelent héber antikvának egyik izraeli aukciósház részéről történő visszaszolgáltatása is éppen folyamatban van. A kutatás mégis félig-meddig a „tű a szénakazalban” alapon működtethető, és emiatt a szisztematikus ku-

tatást hosszú távon csak egy, a korábban is említett 1944 előtti teljes – a kéziratokat, a régi és ritka könyveket és a 19-20. századi állományt leíró – katalógus rekonstruálásával lehetne biztosítani. Ehhez a csak töredékesen fennmaradt régi kéziratos katalógusok, listák, nyilvántartások, tulajdonbélyegzők összegyűjtése, digitalizálása és adatbázisba történő átírása kezdődött el az elmúlt egy-másfél évben. További tapasztalat, hogy a fizikai restitúció nem minden esetben kivitelezhető, ilyenkor a digitális példány repatriálására kell törekedni, vagy ha az sem lehetséges, akkor a proveniencia adatok összegyűjtése és esetleg az új lelőhely feltérképezése marad. Az Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem Könyvtárának hosszú távú célja a további, projektszerű és még szervezettebb provenienciakutatás, továbbá a fizikai és részben virtuális restitúció. Mindezek eddigi és újabb eredményeit – terveink szerint – az intézmény alapításának 150-ik évfordulója alkalmából, 2027-ben rendezett kiállítás keretében is be szeretnénk mutatni.

A szerző – könyvtárigazgatói megbízása mellett – hebraista, az OR-ZSE egyetemi docense.

DR. TAMÁSI BALÁZS

Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem
Könyvtára

Fotó: OR-ZSE

²⁷ Lásd: Heidelberg University of Jewish Studies University, *Second restitution to the rabbinical seminary in Budapest*, 2025. december 16., URL: <https://www.hfjs.eu/en/university/central-facilities/student-union/second-restitution-to-the-rabbinical-seminary-in-budapest.html>, továbbá ugyanerről lásd: *Újabb elrabolt könyvek tértek vissza*, 2025. november 13., URL: <https://or-zse.hu/ujabb-elrabolt-konyvek-tertek-vissza/>, hozzáférés: 2026. június 7.